

ISSN 1301-1197

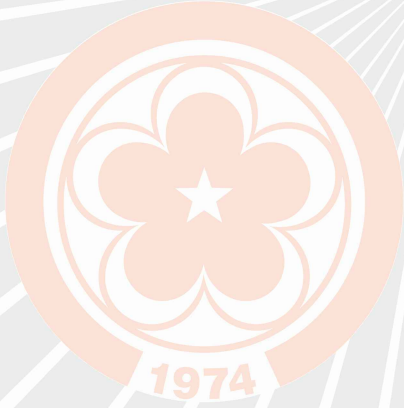
CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

CÜİFD
XIX/I
2015

جامعة الجمهورية
مجلة كلية الإلهيات
سيواس / تركيا
XIX/I - 2015

Cumhuriyet University
Journal of Faculty of Theology
(CUJFT)

XIX/I - 2015

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

CÜİFD, XIX/I • Haziran 2015 (2015/I)

Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology (CUJFT)

جامعة الجمهورية مجلة كلية الإلهيات

ISSN 1301 – 1197

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD)
Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology (CUJFT)

جامعة الجمهورية مجلة كلية الإلهيات

Sayı: XIX/I (Haziran 2015) ISSN: 1301-1197

Sahibi/ Owner

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına
Prof. Dr. Sabri ERTURHAN (Dekan)

Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Doç. Dr. Sami ŞAHİN

Editör / Editor in Chief

Doç. Dr. Ömer ASLAN

Editör Yardımcıları / Associate Editor

Yrd. Doç. Dr. Abdullah DEMİR - Yrd. Doç. Dr. Sema YILMAZ - Yrd. Doç. Dr. Yusuf YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ünal KILIÇ, Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN, Doç. Dr. Sami ŞAHİN, Doç. Dr. Ömer ASLAN,
Doç. Dr. Nuri ADIGÜZEL, Yrd. Doç. Dr. Abdullah DEMİR, Yrd. Doç. Dr. Yusuf YILDIRIM,
Yrd. Doç. Dr. Sema YILMAZ

Danışma ve Hakem Kurulu / Advisory Board

Danışma Kurulu: Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN (Marmara Ü.), Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ (Necmettin Erbakan Ü.), Prof. Dr. B. Ali ÇETİNKAYA (İstanbul Ü.), Prof. Dr. M. Doğan KARACOŞKUN (Gaziantep Ü.), Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Hakkı AYDIN (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Talip ÖZDEŞ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Âlim YILDIZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Ali AKSU (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Mehmet BAKTIR (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Hasan KESKİN (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Metin BOZKUŞ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Ömer Faruk YAVUZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Mehmet Ali ŞİMŞEK (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Ali AVCU (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Ali YILMAZ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Mustafa KILIÇ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Durmuş TATLILIOĞLU (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. M. Fatih GENÇ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Süleyman KOÇAK (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Abubekir S. YÜCEL (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Yüksel GÖZTEPE (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Rıza BAKIŞ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Abdullah PAKOĞLU (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Halis DEMİR (Cumhuriyet Ü.)

Hakem Kurulu: Prof. Dr. Zekeriya PAK (Sütçü İmam Ü.), Prof. Dr. H. Yunus APAYDIN, (Erciyes Ü.), Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. M. Zeki AYDIN (Marmara Ü.), Prof. Dr. Enbiya YILDIRIM (Ankara Ü.), Prof. Dr. Ömer KARA (Atatürk Ü.), Prof. Dr. Galip YAVUZ (Marmara Ü.), Prof. Dr. Yusuf DOĞAN (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. A. Osman KURT (Yıldırım Beyazıt Ü.), Doç. Dr. Dursun Ali AYKİT (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Kamil KÖMÜRCÜ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Şaban ERDİÇ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Mustafa KAYAPINAR (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Hasan ÖZALP (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. İrfan KAYA (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Asiye AYKİT (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Mehmet TIRAŞCI (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Hatice ACAR (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Âdem CİFTÇİ (Cumhuriyet Ü.)

Sayı Hakemleri / Advisors for Issues

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yönergesi gereğince CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde "Çift Taraflı Körleme Sistemi (Double Blind)" kullanılır. Hakemler makale yazarını; yazarlar da hakemleri öğrenemez. Çift taraflı körleme ilkesini bozmamak amacıyla hakem listesi yılın son sayısında dergi sayı ayırımı yapılmadan toplu olarak yayımlanır. →

Redaksiyon ve Dizgi/ Redaction and Interior Design
Yrd. Doç. Dr. Abdullah Demir

Sekreteryaya / Secretary
Burcu DEMİR - Faruk ÖZ - Kadir AYDIN

Adres/ Address
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sivas
ilahiyat@cumhuriyet.edu.tr
Tel: (0346) 219 12 15/16 Fax: (0346) 219 12 18
http://dergi.cumhuriyet.edu.tr/cumuilah/index

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, hakemli ve bilimsel bir süreli yayın organıdır. Yılda iki sayı (Haziran - Aralık) olarak yayımlanır. Dergide yayımlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazılar, yayıncı kuruluştan izin alınmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayımlanamaz.

Basım Yeri ve Tarihi / Publication Place and Date
Rektörlük Basımevi, Sivas, 15 Haziran 2015

Hakem süreci sonunda *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisinde* yayımlanmasına karar verilen makaleler, ayrıca "iThenticate" adlı intihali engelleme programında taranarak kontrol edilmektedir.

Dergimiz; Milli Kütüphane Türkiye Makaleler Bibliyografyası, İSAM İlahiyat Makaleleri Veri Tabanı ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır.

Milli Kütüphane Türkiye Makaleler Bibliyografyası: <http://makaleler.mkutup.gov.tr/>

İSAM İlahiyat Makaleleri Veri Tabanı: <http://www.isam.org.tr/>

Türk Eğitim İndeksi: <http://www.turkegitimindeksi.com/>

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E AMERİKAN BORD MİSYONERLERİNİN URFA'DAKİ FAALİYETLERİ

Bahattin TURGUT *

Özet: 1810 yılında ABD'nin Connecticut eyaletinde Hıristiyanlığı tüm dünyaya yaymak gayesiyle kurulan Amerikan misyoner teşkilatı "Amerikan Bord", Anadolu topraklarını öncelikli hedefleri arasına aldı. Anadolu'daki faaliyetlerini 1819'da İzmir'e, 1831'de İstanbul'a gönderdiği ilk misyonerleri ile başlatan Amerikan Bord, 1844'te Ermenilerle Süryanilerin yoğun olarak yaşadığı Urfa'da incil ve dini kitaplar dağıtımını ile devam ettirdi. Bu çalışmada Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan dönemde Amerikan Bord misyonerlerinin Urfa'da gerçekleştirdikleri dini yayma faaliyetlerinin yanı sıra, toplum hizmetine sundukları hastane, yetimhane, okullar, el işi atölyeleri, kilise evleri ve kiliseler üzerinde durularak sosyal, kültürel ve ekonomik hayata katkıları ortaya konulacaktır. Ayrıca Ermeni isyanları ile ilgili tutumları ve Osmanlı devleti ile olan ilişkileri de ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Urfa, Amerikan Bord, Protestan, Misyonerlik.

ACTIVITIES OF AMERICAN BOARD MISSIONARIES IN OORFA

Abstract: Founded in 1810 in Connecticut with the goal to spread Christianity worldwide, American Board of Commissioners for Foreign Missions had taken Anatolia into its targets. Starting with the first missionaries who were sent to Izmir in 1819 and Istanbul in 1831, American Board of Commissioners for Foreign Missions continued its activities in Oorfa in 1844, where the Armenian and Syrian population was high, by distributing bible and religious publications. In this study, besides missionaries' religious works, the Board's contribution in terms of social, cultural and economic activities, such as hospitals, orphanages, schools, handmade workshops, church houses, and churches will be stated. Additionally, their perspective on Armenian riots and their relations with the Ottoman government will be covered.

Key Words: Oorfa, American Board, Protestant, Missionary.

* Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, Çekmeköy İlçe Müftülüğü Vaizi.
(bahattinturgut02@gmail.com)

Bu makale, iThenticate adlı intihali engelleme programında taranmış ve orijinal olduğu tespit edilmiştir.

Giriş

“Dinî, bilimsel veya diplomatik bir amaçla birini görevlendirme, yetkilendirme, hizmet, amaca yönlendirme ve özel görevli kurul”¹ anlamına gelen “misyon” kelimesi, terim anlamı itibarıyla “Hıristiyan olmayanlar arasında Hıristiyanlığı yayma,” “Hıristiyan olup da başka mezheplere mensup insanları belli bir mezhebe kazandırma faaliyeti” demektir.² Bu faaliyeti gerçekleştirene ise “misyoner” denir.³ Başlangıçtan itibaren misyonerlik, papazlar ve rahipler tarafından yürütüldüğünden “misyoner” terimi sadece onlar için kullanılmaktaydı. 19. Asrın başlarından itibaren rahibeler, öğretmenler, doktorlar, hemşireler, diplomatlar, ziraatçılar, tüccarlar ve her kesimden insanlar da misyonerlik faaliyetlerini yürüttüklerinden “misyoner” terimi anlam genişlemesine uğramış ve bütün bu kesimler için de kullanılmaya başlanmıştır.⁴

Havariler ile başlayan misyonerlik, Pavlus ile yeni bir çizgide canlılık kazanmış ve bütün kilise tarihi boyunca başta dinî kurumların, sonra da bütün Hıristiyanların ana davası halinde günümüze kadar gelmiştir.⁵

Misyonerlerin esas gayesi, güçlü bir Hıristiyan topluluğu meydana getirmektir. Onlara göre, her Hıristiyan, İncil’in bir neferi, bir hizmetkârıdır. Dünyayı Hıristiyanlaştırmak, bilmeyenlere İncil’i öğretmek,

¹ Süleyman Turan, *Misyoloji: Hristiyan Misyon Bilimi*, Ankara: Sarkaç Yay., 2011, s. 13; Osman Cilacı, *Hristiyanlık Propagandası ve Misyoner Faaliyetleri*, Ankara 1982, s. 11.

² Mehmet Aydın, “Türkiye’ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s. 91; Şaban Kuzgun, “Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu”, *E. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, Kayseri 1983, sy. 1, s. 60.

³ Ömer Faruk Harman, “Genel Olarak Misyonerlik” *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s. 28; Turan, s. 13; Ziya Kazıcı, *Müslüman Hıristiyan İlişkileri Tarihi*, İstanbul: Kayhan Yay., 2011, s. 38.

⁴ Harman, s. 28

⁵ “Pavlus, Barnabas, Silas ve Timothy’nin Türkiye’deki ilk misyonerlik faaliyeti, Romalılar zamanında Galatia olarak bilinen Türkiye’nin güney kesiminde başlamıştır. Pavlus, Romalıların yaptığı ana yolları kullanarak şehirlere ulaşmış, insan topluluklarının olduğu yerlere kiliseler kurmuştur. Bu merkezlerde kurulan güçlü kiliselerle kısa zamanda İncil çevreye yayılmıştır. İlk önce Galatia’nın ana şehirleri olan Antakya, Iconium, Listra ve Derbe’de kiliseler kurmuştur. Pavlus, yürüttüğü faaliyetlerle insanlara dersler-vaaazlar vermiş, İncil’in öğretilerini yaymıştır.” (Don Fleming, *Bible Lands Then and Now*, Singapur: Armour Publishing, 2003, s. 10.)

Hıristiyan olmayanları bu dine davet etmek veya kendi mezheplerine insan kazandırmak onlar için başta gelen görevlerdir.⁶

Misyonerlik, Havariler döneminden günümüze kadar geçen değişiminde esas itibarıyla Hıristiyanlığı yayma amacını korumakla birlikte, insanları sadece Hıristiyanlığa davet etmekle yetinmemiş, Hıristiyanlığın kendi içinde belirli bir mezhebe yönlendirme gayesi de gütmüştür. 19. yüzyılın başlarından itibaren misyonerlik faaliyetlerini yürütenler, dini yayma amacından başka, politik güç merkezi olan ABD, İngiltere, Fransa ve Almanya gibi kimi ülkelerin emperyalist amaçlarına hizmet etmek, geri kalmış veya az gelişmiş ülkelere giderek hamileri olan ülkelere sempati ile bakacak ve çıkarlarını koruyacak taraftarlar kazanmak ve kültürel alanda etki altında bırakmak gibi ekonomik, kültürel ve siyasal amaçlara yönelmiş, misyonerliğin esas amacı olan dinî propaganda ikinci planda yer almaya başlamıştır.⁷

A. Amerikan Bord'un Osmanlı Devleti'nde Misyonerlik Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin İstanbul'un fethinden sonra (1453) Katolikleri, Ortodoksları, Ermenileri ve Musevileri;⁸ 19. yüzyılda'da Katolik Ermenileri (1830);⁹ Protestan Ermenileri (1847)¹⁰ ve genel olarak Protestanları (1850)¹¹ "millet" olarak tanınması; Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanlarının ilanını gibi dinî özgürlük alanını genişleten gelişmeler, misyonerlerin Osmanlı ülkesinde özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren yukarıda işaret edilen emellerini gerçekleştirmelerine ve çeşitli alanlarda rahat faaliyette bulunmalarına imkân tanımıştır. Misyonerlerin yoğun faaliyetlerine sahne olduğu için 19. yüzyıl misyonerlerce "Hıristiyanlığın altın çağı" olarak kabul edilmiştir. Onlara göre 19. yüzyıl, "bu nesilde

⁶ Dorothy Birge Keller v.dğr., "American Board Schools in Turkey", *The Role of the American Board in the World, Bicentennial Reflections on the Organization's Missionary Work 1810-2010*, Oregon: Wipf-Stock Press, 2012, s. 53.

⁷ Adnan Mahiroğulları, "XIX. Yüzyılda Sivas ve Yöresinde Misyonerlik Faaliyetleri", *Türk Yurdu*, (1999 Aralık-2000 Ocak), sayı: 148-149, s. 526, Ankara: Türk Ocakları Yay., 2000.

⁸ Aydın, s. 91.

⁹ Aydın, s. 100.

¹⁰ Giragos H. Chopourian, *The Armenian Evangelical Reformation Causes and Effects*, New York: Armenian Missionary Ass. Publishing, 1972, s. 118.

¹¹ Aydın, s. 107; Yahya Bağçeci, "Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler", *Turkish Studies*, Ankara 2008, cilt: III, sayı: 7, s. 707-732.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

tüm dünyanın Hıristiyanlaştırılması” sloganının gerçeğe dönüştürülmesi zamanıdır.¹²

Hıristiyanlığın temel mezhepleri olan Ortodoks, Katolik ve Protestanlıkta misyonerlik anlayışı mevcut olup misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştirmek için teşkilatlar kurulmuştur. Katolik misyonerlerce kurulan teşkilatlar Fransa ve Avusturya tarafından; Protestan misyonerlerce kurulan teşkilatlar ABD, İngiltere ve Almanya tarafından; Ortodoks misyonerlerce kurulan teşkilatlar ise Rusya tarafından desteklenmiştir ve desteklenmeye devam etmektedir.

19. yüzyılda Avrupa’da ve Amerika’da ortaya çıkan Protestan misyoner teşkilatları, Protestanlığı ve dolayısıyla Hıristiyanlığı yaymak için Osmanlı’nın da içinde bulunduğu Ortadoğu’ya yerleşmeye başlamışlardır.¹³

Bu teşkilatlardan biri 1810 yılında ABD’nin Connecticut eyaletinde kurulan “American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)” adlı teşkilattır. Türkiye’deki neşriyatlarında “Amerikan Bord”¹⁴ olarak ifade edilen örgüt,¹⁵ Osmanlı Devleti’nin 1850’de Protestanları bir “millet” olarak tanımasıyla, Osmanlı ülkesine daha fazla misyoner göndermeye başladı. ABD’nin kuruluşundan ve Fransız Devrimi’nden (1789) sonraki yakın tarihteki olaylar, ABD’li misyonerlerin gözünde köklü değişiklikler vaat ediyordu. Onlar, bu değişikliklerin İnciller’de müjdelenen İsa’nın Krallığı’nın (Tanrı Devleti’nin)¹⁶ dünya çapında

¹² Şinasi Gündüz, *Misyonerlik*, Ankara: DİB Yay., 2005, s. 9.

¹³ İsmail Taşpınar, *Hacı Abdullah Petrici’nin Hıristiyanlık Eleştirisi*, İstanbul 2008, s. 12.

¹⁴ Orijinal adı “American Board of Commissioners for Foreign Missions” olan teşkilat, mevcut akademik çalışmalarda “ABCFM”, “Amerikan Board” veya “Amerikan Kurul” gibi kısaltmalarla anılmıdır. Cumhuriyet’in ilanı sonrasındaki dönemde teşkilata ait Türkçe neşriyatta ve benzer basılı kaynaklarda teşkilatın tercih ettiği resmi tanımlama, “Amerikan Bord” şeklinde olmuştur. Bu nedenle biz de bu makalemizde “Amerikan Bord” şeklinde tanımlamayı tercih ettik. İnternette yaptığımız taramalarda da 1940-1960 arasında yapılan yayınlarda “Amerikan Bord Neşriyat Dairesi” adıyla bir kitap yayını kuruluşunun olduğunu ve 1947’de “İlk Kadın Hekim Dr. Elizabeth Blackwell” adlı kitap ile 1956’da “Yeni Redhouse Sözlüğü” adlı kitapları ve başka kitapları yayınladığını tespit ettik.

¹⁵ Douglas, K. Showalter, “The 1810 Formation of the American Board of Commistioners for Foreign Missions” *The Role of the American Board in the World, Bicentennial Reflections on the Organization’s Missionary Work 1810-2010*, Oregon: Wipf-Stock Press, 2012, s. 6.

¹⁶ “Hıristiyanlara göre yeryüzünde süren kötülük ve günahlar, İsa’nın ikinci defa dünyaya gelişiyle kurulacak Tanrı Krallığı’nda sona erecektir. Hıristiyanlar umutlarını Tanrı’nın

gerçekleşmesini sağlayacağına inanıyorlardı. Onlara göre, insanlar, Hıristiyanlığa, özellikle de Protestanlığa kazandırılarak ümit edilen küresel gelişmelerin, yani Tanrı Devleti'nin kurulmasının aktörleri haline getirilmeliydi. Amerikan Bord kurucularına göre misyonerler, bireylere, kiliselere ve halklara tanrısal bir imparatorluğun tohumlarının serpilmesine aktif olarak katılan Tanrı elçileriydi.¹⁷

Amerikan Bord mensupları kendilerini; İncil'i tüm dünyaya yaymaya, Yahudilerin Filistin'e dönmelerine destek olmaya, Katolik dünyanın lideri Papa'yı iktidarsızlaştırmaya ve İslam iktidarının sembolü olan Osmanlı Devleti'ni yıkmaya görevli addediyorlardı. İncil'in tüm dünyaya yayılması, İncil'in misyon çağrısına dayandırılıyordu.¹⁸ Yahudilerin Filistin'e dönmeleri ise, 19. yüzyılın ilk Protestan misyonerleri tarafından özellikle teşvik ediliyordu. Levi Parson isimdeki misyoner, 1819'da Boston'daki misyonerler toplantısında: "Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırın, Yahudilerin dünyanın dört tarafından yurtlarına dönmeleri karşısında hiçbir engel kalmaz,"¹⁹ diyerek Amerikalı Protestan misyonerlerin esas hedefini açıklıyordu. Papa'nın iktidarsızlaşması ise Fransız devrimi ile nispeten gerçekleşmişti. Bu durumda misyonerlerin hedefinde İslam'ın iktidarını temsil eden Osmanlı Devleti'ni var güçleriyle yıkmaya çalışmak ve İsrail Devleti'nin kurulması için gereken alt yapıyı hazırlamak kalıyordu.

Amerikan Board misyonerleri, Anadolu topraklarının, "İncil'in kutsal toprakları", "Nuh'un bahçesi" ve "Hıristiyanlığın ve insan ırkının

kudretine bağlayarak, kâinata onun hâkimiyetinin tümüyle kurulacağı günü beklemektedirler. Onların inancına göre İsa'nın ikinci defa gelişi, bir takım şartlara bağlıdır. Bunlardan en önemlisi, yeryüzünün dört bir yanında Hıristiyan kiliselerinin kurulmasıdır. Bunun için Hıristiyanlar, misyonerlik faaliyetlerine önem vermektedirler." Daha fazla bilgi için bk. Kutsal Kitap, İncil, Matta: 25/31-35, İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi Yay., 2001, s. 341; Mehmet Katar, *Dinler Tarihi*, Eskişehir: Anadolu Üniv. Yay., 2005, s. 81.

¹⁷ Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış- Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, çev. Atilla Dirim, İstanbul: İletişim Yay., 2013, s. 38.

¹⁸ "İsa onlara şöyle buyurdu: Dünyanın her yanına gidin. Müjde'yi bütün yaratılışa duyurun." Bk. *Kutsal Kitap*, İncil, Markos, 16/15, s. 1274.

¹⁹ Kieser, s. 84, 89.

beşiği" olduğuna inanıyorlardı. Bu nedenle öncelikli olarak Anadolu topraklarını faaliyet alanı seçmişlerdi.²⁰

Amerikan Bord, ilk misyonerlerini, 1819'da İzmir'e, 1831'de ise İstanbul'a (William Goodell ve Robert kolejinin kurucusu Cyrus Hamlin)²¹ gönderdi.²² Anadolu'ya gelen ilk Amerikalı misyonerler, Anadolu'nun şehirleri üzerinde araştırmalar yaparak raporlar hazırladılar. Bilgi, tespit ve kanaatlerini bu raporlarda ortaya koyarak daha sonra gelecek olan misyonerlere ışık tuttular. Bu bilgiler sayesinde daha sonra gelen misyonerler daha iyi organize olmayı, stratejik hedeflere kolayca kilitlenmeyi başarabildiler.

Faaliyetlerini verimli hale getirmek için Amerikan Bord, Anadolu topraklarını 1860'ta yeniden bir yapılandırmaya tabi tutmuştur. Bu yeni yapılandırmada Anadolu'yu Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu ve Merkez Türkiye Misyonu üzere üç ana bölgeye ayırmıştır. Batı Türkiye Misyonu, İstanbul merkezli olup İzmir'e, Sivas'a kadar olan coğrafyada Batı Anadolu, Ege ve İç Anadolu bölgelerinin büyük bir kısmı ile Karadenizin bir kısmını içine alıyordu. Doğu Türkiye Misyonu ise Bitlis, Erzurum, Harput, Mardin ve çevresini kapsıyordu.

Antep merkezli bir misyoner istasyonu olan "Merkez Türkiye Misyonu"nun faaliyet sahası ise Halep'ten Toros Dağları'na, Amanos Dağları'ndan Mardin'e kadar olan bölgeyi kapsamaktaydı. Bu bölge, Antep, Maraş, Urfa, Halep, Antakya ve Adana merkez istasyonları ile bu istasyonlara bağlı faaliyet gösteren dış istasyonlardan oluşmaktaydı.²³

Amerikalı misyonerler, Anadolu topraklarında ilk önce müslümanları ve musevîleri Protestanlaştırmak istemişlerdir. Ancak bunun çok

²⁰ Mustafa Erdem, "Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Misyoner Faaliyetleri", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s. 255; Özgür Yıldız, *Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay., 2009, s. 23; Kieser, s. 48.

²¹ "Amerikalı eğitimci (misyoner) Dr. Cyrus Hamlin tarafından başlatılan girişime, Christopher Rhineland Robert adlı bir işadammının verdiği destek sonucu Robert Koleji 16 Eylül 1863'te Bebek'te açılmıştır." Bilgi için bk. Cyrus Hamlin, *Türkler Arasında*, çev. Ayşe Aksu, İstanbul: Dergah Yay., 2011, s. 75.

²² Keller v.dğr., s. 50, 51.

²³ *Annual Report of the American Board fo Commissioners for Foreign Missions*, (Pennsylvania, October 5-8, 1869), Boston: Riverside Press, 1869, s. 18; Yıldız, s. 25; İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniv. Sosyal Bil. Ens., Kayseri 2005, s. 165.

zor olduğunu anlayınca Hıristiyan azınlıklarla uğraşmaya karar vermişlerdir. Bu amaçla Amerikan Board misyonerleri Osmanlı'nın Hıristiyan vatandaşı Ermeniler, Marunîler, Süryaniler, Rumlar, Keldaniler ve Bulgarlarla yoğun bir şekilde ilgilenmişlerdir. Misyonerler, toplum üzerinde yaptıkları ön çalışmalarla Osmanlı toplumunun özellikle de Ermeniler'in dinî, tarihî, sosyal, kültürel ve sağlık durumları ile ilgili raporlar hazırlayarak, faaliyetleri için stratejiler belirlemişlerdir.

Bu çerçevede Amerikan Board teşkilatının çalışma stratejilerini incelediğimizde, faaliyetlerinin azınlıkların özellikle de Ermeni nüfusun yoğun olduğu şehirlerde arttığı anlaşılmaktadır ki bu şehirlerden biri de Urfa'dır.

B. Amerikan Bord Misyonerlerinin Urfa'ya Yerleşmeleri

19. yüzyılda Hıristiyan azınlıklardan Ermenilerle Süryanilerin²⁴ yoğun olarak yaşadığı bir şehir olması, tarihî ipekyolu üzerinde ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer alması²⁵ ve tarihî geçmişi itibarıyla Hz. İbrahim'le ve Hıristiyanlık'la ilişkilendirilen bir kent olması²⁶ misyonerlerin özellikle de Amerika'lı misyonerlerin Urfa'ya yönelmelerine sebep olmuştur.²⁷

Urfa'da Amerikan, Alman, Fransız ve İsviçre'li misyonerlerin faaliyetlerde buldukları bilinmektedir. Ancak bu çalışmada sadece Amerika'lı misyonerler teşkilatı olan American Bord misyonerlerinin Urfa'daki faaliyetleri ve Urfa'da kurdukları müesseseler ele alınacaktır.

²⁴ Süryaniler; Hz. Nuh'un oğlu Sâm'ın neslindedirler. Miladi 38 senesinde Hıristiyanlığı kabullerinden itibaren "Suriyeli Hıristiyanlar" manasında Suryanî adı ile anılmışlardır. Bunlara Ortodoks Batı Hıristiyanları ve Yakubîler de denir. Bağlı buldukları kiliseye, Katolikliğe karşı eski inançlarını muhafaza ettikleri için "kadîm" unvanı verilmiştir. Müstakil bir kilisedir. En büyük ruhanî liderleri patriktir. Halen Süryani Kadim Kilisesi merkezi Şam'dadır. Urfa'nın da Süryanî geleneğinde önemli yeri vardır. (bk. İsmail Taşpınar, "Sam", *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 2009, cilt: XXXVI, s. 60.; Ahmet Kahraman, *Dinler ve Misyonerler*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009, s. 135.)

²⁵ Judah Benzion Segal, *Edessa: The Blessed City*, New Jersey: Gorgias Press, 2005, s. 4.

²⁶ Urfa'nın Hıristiyanlık'la ilk tanışması, Hz. İsa'nın çağdaşı Osrhoene (Urfa) kralı V. Abgar'ın (ölm. 50) Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesi ile olmuştur. İkinci tanışması ise, Birinci Haçlı Seferi (1096-1099) esnasında Urfa'lı Ermenilerinin de desteğiyle "Urfa Haçlı Kontluğu" nun (1098) kurulması iledir. (bk. Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, (Başlangıçtan h. 210 = m. 825'e kadar), İstanbul: İst. Üniv. Ed. Fak. Yay., 1960, s. 18; Ziya Kazıcı, *Müslüman – Hıristiyan İlişkileri Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yay., 2011, s. 113.)

²⁷ Kazım Sarıkavak, *Urfa ve Harran*, Ankara: TDV Yay., 1997, s. 8.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

Amerikan Bord tarafından Antep'in 1848'de Merkez istasyon olarak kurulmasından iki sene sonra (1850) Urfa, Antep'e bağlı bir istasyon olarak faaliyete başladı.²⁸ 1857'de merkez istasyon statüsüne yükseltildi. 1862 senesi yıllık faaliyet raporuna göre Türkiye Merkez Misyonu'nun Urfa kolunda, Adıyaman, Siverek, Besni ve bir Ermeni köyü olan Germüş dış istasyonları yer almaktaydı. 1869 yılına kadar merkez istasyon statüsünde faaliyetlerini devam ettiren Urfa istasyonu bu yıldan sonra tekrar Antep'e bağlı bir dış istasyon olarak çalışmalarını sürdürdü.²⁹

Misyonerlerin Urfa'ya akın etmeye başladıkları 19. yüzyıl ortalarında Urfa şehrinin nüfusu 20.000 civarındadır.³⁰ Halep salnamelerine göre 1883'te 28.188,³¹ 1893'te 30.000; 1908'de ise 32.000'dir.³² Hans Lukas Kieser'in aktardığına göre ise yerel protestan tahminlerine göre, 1877 yılında 18.000 Müslüman, 10.000 Ermeni, 1.000 Protestan, 1.500 Süryani, 120 Katolik ve 120 Yahudî olmak üzere 30.740 kişi yaşamaktadır.³³ Kieser'in verdiği rakamlarla, salnamelerde yer alan veriler şehirde yaşayan nüfusun 30.000 civarında olduğunu doğrulamaktadır. Misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olduğu dönemde Urfa şehrinde muhatap kitle olan Ermeni nüfus 10.000 civarındadır. Urfa'ya bağlı köylerden sadece 1.200 nüfuslu Ermeni köyü olan Germüş ile bir kaç tane küçük Süryani köyü dışında kalan bütün köylerde Müslümanlar yaşamaktadır.³⁴ Bu itibarla misyonerlerin faal olduğu Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan zaman aralığında genellikle Urfa kazasının % 15'i, Urfa şehir merkezinin % 33'ü gayrimüslimlerden teşekkül etmektedir.³⁵

Osmanlı'nın son döneminde Urfa şehrinin batı tarafı dışındaki bölgelerde Müslüman mahalleleri hâkimdi. Şehrin çoğunluğunu oluşturan Türkler; güneyde Araplarla, doğuda ise Kürtler; Süryanîler ve Ya-

²⁸ Yücel, s. 171.

²⁹ Yücel, s. 173.

³⁰ Kieser, s. 182.

³¹ *Salname-i Vilayet-i Haleb* (1305/1888), s. 199.

³² 1326 (1908) senesi Haleb salnamesine göre Urfa kasabasında 4.161 hane (31.623 kişi) mevcut iken, Urfa merkez kazaya bağlı nahiyelerde 5.199 hane (39.512 kişi) mevcuttur. Urfa kazasının toplam nüfusu olan 71.712 rakamı, hane sayısına bölününce, her bir hane 7.6 kişinin yaşadığı tespit edilmektedir. Buna göre Urfa şehir nüfusu 1908'de 32.000 civarındadır. Bilgi için bk. *Salname-i Vilayet-i Haleb* (1326/1908), s. 404.

³³ Kieser, s. 282.

³⁴ Kieser, s. 284.

³⁵ *Salname-i Vilayet-i Haleb* (1305/1888), s. 199.

hudûlerle iç içe yaşamaktaydı. Kürtler, kuzey ve doğuda Süryanîler'i de içine alacak şekilde yaygın bir alana hâkimken, Araplar şehrin güney mahallelerinde ikâmet etmekteydi. Eski şehir olarak adlandırılacak çarşı pazarların bulunduğu merkezde ise, daha çok Türkler mevcuttu. Şehrin batısında Kebîr Kenîsa, Bıçakçı, Hâseki, Kıtıl, Teymur ve Telfutur Mahalleleri'nde sadece Ermenîler mevcuttu.³⁶

Böyle bir demografik yapıya sahip olan Urfa şehrinde Amerikalı misyonerlerin yanısıra Alman ve İsviçreli Protestanlarla, Fransa kökenli Katolik mezhebine mensup Kapusen tarikatı misyonerleri de mevcuttu. Katolikler, Urfa'daki misyon merkezini 1841'de,³⁷ ilk kiliselerini ise 1843'te kurarak³⁸ faaliyetlerini Amerikalılardan önce başlatmışlardı.

Amerikan Bord, Urfa'da henüz bir misyon merkezine sahip değil iken, ilk faaliyetlerine Antep'ten aldığı destekle başlamıştır. Her yerleşim yerinde ilk faaliyetlerini halka kitap dağıtarak halkın protestanlığa, bir bakıma yenilikçi ve reformcu dinî söylemlere karşı tavrını ve nabzını ölçmeyi bir prensip haline getirmiş olan Amerikan Bord, Urfa'da da faaliyetlerine Kitab-ı Mukaddes ve dinî içerikli kitap dağıtımını ile başlamıştır. Bu faaliyetin ilk gönüllüsü Urfa'nın yerlisi, Ermeni asıllı kunduracılık yaparak geçimini sağlayan Giragos olmuştur.³⁹ Antep misyonu ile iletişim halinde olan Giragos, 1844 yılında Antep misyonundan teslim aldığı Kitab-ı Mukaddes'leri ve dinî kitapları Urfa'da dağıtarak Amerikan Bord'un Urfa'daki ilk faaliyetini gerçekleştirmiştir.⁴⁰

1849'da Antep misyonunda hem bir tabip, hem de bir misyoner olarak görev yapmakta olan Dr. Azariah Smith,⁴¹ Protestanlığa kazandır-

³⁶ Taş, s. 61.

³⁷ Salahi R. Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğunun Gayrimüslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara 31 Ekim- 3 Kasım 1989), Ankara: TTK Yay., 1994, s. 349.

³⁸ Kieser, s. 141.

³⁹ Giragos'un dinî bilgi ve birikimi bakımından ne kapasitede olduğuna dair elimizde bir veri bulunmamaktadır. Ancak onun Amerikalı Protestanlarla bir gönül birliği yaptığı faaliyetlerinden anlaşılmaktadır.

⁴⁰ Frank A. Stone, *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi: Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*, çev. Ayşe Aksu, İstanbul: Dergah Yay., 2011, s. 179.

⁴¹ 1817'de New York'ta doğan Azariah Smith, 1834-1840 arası tıp eğitimi aldı. Daha sonra kendisini Hıristiyan ilahiyatı, Matematik, Felsefe, Astronomi, Kimya ve Botanik gibi birçok alanda yetiştirdi. Amerikan Bord tarafından Anadolu'ya misyoner olarak gönderildi. İzmir, İstanbul, Bursa, Halep, Antep ve Urfa gibi Anadolu'nun önemli şehirlerini *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

dığı cemaati ile Urfa'ya da yardımcı misyoner gönderebilecek duruma gelmişti. Nitekim Smith'in gönderdiği genç bir Protestan, iki müslüman arkadaşıyla birlikte Urfa çarşısında küçük çaplı bir ticarethane açmıştı. Bu Hıristiyan genç, işinden artan zamanlarda halka yönelik yaptığı toplantılar ve dini sohbetlerle Protestanlığa bazı gençleri kazandırmayı başarmıştı. Ancak aslen Ermeni olup Protestanlığın etkisine giren bu gençlerin bazıları, mezhep değiştirmeleri sebebiyle babaları tarafından evden uzaklaştırılıyordu. Protestanlara ait bir kilisenin henüz bulunmadığı Urfa'da, ayinler bu gencin evinde icra ediliyordu. Ancak bu ayinler, henüz Protestanlığa sıcak bakmayan Ermeni halkın tepkisine neden oluyordu.⁴²

Misyonerler, her geçen gün faaliyetlerini arttırırken, devlet de gerek misyonerlerin gerekse gayrimüslim vatandaşların daha rahat faaliyetlerde bulunmalarına imkân verecek düzenlemeler yapıyordu. 24 Haziran 1853 (17 Ramazan 1269) tarihli Kadı sicilinde yer alan (Rumlar,⁴³ Katolikler,⁴⁴ Protestanlar⁴⁵ ve Yahudiler⁴⁶ hakkındaki) hatt-ı hümayûnlar bu konuya dairdir. Hatt-ı Hümayunlardan özetle; bunca mülk, memleket ve nice sınıf Osmanlı teb'asının birer ilahî emanet olduğu ve kâmil manada devlet himayesine mazhar oldukları, ayinlerinde ve ibadetlerinde tam bir rahatlık ve özgürlük içinde olmaları padişahlığının şanından olduğu ifade edilerek inanç özgürlüğüne vurgu yapılmıştır. Ayrıca tembellik ve ihmaller sebebiyle meydana gelmiş birtakım suistimaller var ise bunların bir daha tekerrür etmemesi için gerekli tedbirlerin alınması, aksaklıkların giderilmesi, din adamlarına ve kiliselerine verilen imtiyazların muhafazasına itina gösterilmesi istenerek memleketin inanç mozaığının korunmasına ve özellikle ibadethanelerin ve ibadet edenlerin bu memlekette zarar görmesine asla fırsat verilmemesine, güvenlik güçlerinin özel ihtimam göstermesine dikkat çekilmiştir. Birbirinin benzeri olan bu ferman-

ziyaret etti. Antep misyonunda görev alarak çok sayıda kişiyi Protestanlığa kazandırdı. Yetiştirdiği yardımcı misyonerlerle Urfa misyonunun faaliyetlerine de katkı sağladı. (George Duffield, "Rev. Azariah Smith, M.D.", *American Missionary Memorial, Including Biographical and Historical Sketches*, New Jersey: Gorgias Press, 2006, s. 315.

⁴² Stone, s. 59.

⁴³ 205 nolu UŞS (Urfa Şer'iyye Sicili), s. 16, b. no: 23.

⁴⁴ 205 nolu UŞS, s. 17, b. no: 24.

⁴⁵ 205 nolu UŞS, s. 17, b. no: 25.

⁴⁶ 205 nolu UŞS, s. 18, b. no: 26.

lar, Osmanlı tebeasının hangi dinden ve mezhepten olursa olsun, inanç ve kültür farkının bir zenginlik olduğu, bu cemaatlerin Allah'ın birer emaneti olduğu, Osmanlı Devleti'nin kendi vatandaşlarının huzuruna ve özgürlüğüne özel ihtimam gösterdiği ilan edilerek her dinden ve inançtan vatandaşa devlet tarafından güvence verilmiştir.

Amerikan Bord tarafından Anadolu'ya (1838) gönderilen ilk misyonerlerden biri olan Dr. William Goodell 1862'deki on yıllık Amerikan Bord'un Türkiye faaliyetlerinin değerlendirildiği Boston'daki toplantıda Antep ve Maraş'ın yanı sıra Urfa'daki faaliyetlerden de bahsetmektedir. Urfa'dan bahsederken "Hıristiyan öğretisinde kutsal bir yeri olan Urfa" diyerek Urfa'yı kutsal bir şehir olarak tanıdıklarını ortaya koymaktadır. Dr. Goodell, 1851 yılında, dokumacı olarak kendi işinde çalışan, fakat aynı zamanda misyondan kısmen destek alarak, yanına gelenlere İncil'i okuyup açıklayan Antep'te bir yardımcı misyonerin Urfa'da üç yıl kaldığından bahsederek Hıristiyan gönüllülerin fedakârlıklarını dile getirmektedir.⁴⁷

Tabip Papaz Henry Lobdell⁴⁸ ve hanımı 1852'de Urfa'da görev yapan misyonerlerdir.⁴⁹ Daima Antep misyonunun desteğine ihtiyaç duyan Urfa'lı Protestanlar zaman zaman seslerini Antep misyonuna yazdıkları mektuplarla duyurmuşlardır. Bu davet mektuplarına icabet eden misyonerlerden biri Antep misyonunda görevli Mr. Schneider'dir. O, 1854'te Urfa'daki Protestan cemaatten davet mektupları alması üzerine Mart ayında Birecik ve Urfa'ya seyahat ettiğinden, orada kaldığı günlerde 15 ila 30 arası bir cemaatin mevcudiyetinden, onların kendisini göz yaşları içinde dinlediklerinden; Urfa Valisini ziyaret ettiğinden, onun kendisine çok nazik davrandığından bahsetmektedir.⁵⁰ Bir misyoner tarafından

⁴⁷ Rufus Anderson (Late Foreign Secretary of the Board), *Republication of the Gospel in Bible Lands- History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Boston: Congregational Publishing Society, 1872, cilt: II, s. 224.

⁴⁸ Amerikalı bir tabip misyoner olan Henry Lobdell, 1852'de Amerikan Board tarafından önce Musul'a görevlendirilmiştir. Diyarbakır ve Antep'i de ziyaret eden Lobdell, hanımıyla birlikte Urfa'da da bir müddet misyoner olarak görev yapmıştır. Kendisine başvuran hastalar ister Hıristiyan, ister Yahudi ve Müslüman olsun, onlara İncil okumaları yaparak dinî telkinlerde bulunarak Protestanlığı yaymaya çalışmıştır. (Anderson, cilt: I, s. 175)

⁴⁹ Anderson, II, 86.

⁵⁰ *The Missionary Herald*, Boston: Press of T. R. Marvin, 1854, cilt: L, s. 210.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

valinin ziyaret edilmesi, resmi makamlarla ilişkilerin iyi tutulmasına dair bir gayretin olduğunu göstermektedir.

1854'te davet mektuplarına cevap veren misyonerlerden biri de George B. Nutting'tir.⁵¹ O, aynı yılın Nisan ayında Antep'ten Urfa'ya hareket ettiğini ve Birecik'te bir gece kalıp 20 civarında, yarısı kadınlardan oluşan bir cemaate vaaz ettiğini, yerli bir vaizin Birecik'te görevlendirilmesine ihtiyaç olduğunu, Urfa'da ise 26 kişiyle Pazar ayını gerçekleştirdiğini, Urfa'da haftada üç akşam incil dersleri yapıldığını, cemaatin vaazlardan dolayı çok memnuniyet bildirdiğini, hizmetlerin verimliliği açısından bir an önce kalıcı bir vaizin Urfa'ya görevlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵²

Antep'ten Urfa'ya seyahat ederek Urfa'da geçici bir süre cemaatle buluşan bu misyonerlerin verdiği bilgiler, bize Urfa'da 1854'te yaklaşık 30 kişilik Protestan bir cemaatin olduğunu gösteriyor. Sayıca az olsa da bu sayı Amerikalı misyonerleri umutlandırdığından 1855'te Antep'te görevli Amerikalı bir papaz olan Dr. Andrew T. Pratt'ın⁵³ öncülüğünde Urfa'da Protestan cemaat için küçük bir kilise kurulmuştur.⁵⁴

1856 yılında Merkezi Türkiye Misyonunun yeni yapılanmasında Urfa, bir istasyon olarak yer almaktadır. Aynı yıl Protestan cemaatin toplamının 31 kişiden ibaret olduğu, kilisede gerçekleştirilen Pazar ayinine ise 22 kişinin katıldığı rapor edilmiştir. Protestan cemaate ait 8 öğrencisi olan bir okulun da mevcudiyetinden bahsedilmektedir. Aynı yıl Merkezi Türkiye Misyonu'nun merkez istasyonu olan Antep'te ise protestan cemaatinin 1.075 üyesinin olduğu kaydedilmiştir⁵⁵ ki bu rakam Antep'te misyonerlerin çok faal olduğunu göstermektedir.

⁵¹ 1860'lı yıllarda Amerikan Bord tarafından Urfa ve Adıyaman misyonlarında görevlendirilen George B. Nutting, Alevilere yönelik faaliyetleriyle öne çıkmış bir misyonerdir. (Markus Dressler, *Writing Religion- The Making of Turkish Alevi İslam*, New York: Oxford University Press, 2013, s. 40.

⁵² *The Missionary Herald*, cilt: L, s. 240.

⁵³ *Report of the American Home Missionary Society* (9 May 1855), New York: Baker – Godwin Co. Printers, 1855, s. 185.

⁵⁴ Anderson, cilt. II, s. 224.

⁵⁵ *Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, (8-11 Eylül 1857 Rhode Island), Boston: Press of T. R. Marvin- Son, 1857, s. 70.

Bir süredir Doğu Türkiye Misyonu'nda görev yapan ve bölgede yaşamaya alışmış olan Dr. David H. Nutting,⁵⁶ kardeşi George B. Nutting'in görev yaptığı Urfa'ya 1864 yılında transfer edilerek Urfa'ya görevlendirilmiş ve orada kendisine bir konut inşa ederek yerleşmiştir.⁵⁷ Bundan da Urfa'da tıp misyonunun erken dönemlerde hizmete başladığı ve Amerikan Bord misyonerlerinin 1860'larda Urfa'da yerleşmeye başladıkları anlaşılmaktadır.

Urfa'ya görevlendirilen Amerikalı misyonerler genellikle eşleriyle birlikte faaliyetleri yürütmüşlerdir. 1858- 1961 yılları arasında George H. White ve hanımı Joanna F. White'in,⁵⁸ 1861'de Bay ve Bayan Montgomery ailelerinin Urfa'da birlikte misyoner olarak çalıştıkları, ancak bunlardan White ailesinin ve sağlığı bozulan Bayan tabip Goodale'in 1861'de memleketlerine döndükleri rapor edilmiştir.⁵⁹ Sağlık ve benzeri mazeretleri sebebiyle Urfa'da çalışan misyonerlerin sayısında azalma olsa da mevcut misyonerler faaliyetlerine hız vermişlerdir.

Misyonerler, Urfa'da kilise cemaatini güçlendirmeye yönelik çalışmalar yapmanın yanısıra, Urfa misyonuna bağlı dış istasyonlara da destek vermişlerdir. Faal misyonerlerden George B. Nutting, 1862 senesi boyunca Urfa'da yedi ay, Adıyaman'da da beş ay kaldığını rapor ederken, Urfa'daki kilise cemaatinin ortalama 180 kişi, Adıyaman'daki cemaatin ortalama 110 kişi olduğunu ifade ediyor. Urfa, Adıyaman, Siverek ve Besni'de gayretli yardımcılarının görevlendirildiğinden bahsediyor. Bu rapora göre, Urfa'da yedi senede Protestan cemaatin sayısı yedi katna çıkmıştır ki bu rakamsal olarak oldukça iyi bir başarıdır. Bu artışta katkısı büyük olan George B. Nutting'in sadece kilise hizmeti yapmakla yetinmeyip okul hizmetlerini de yürüttüğünü tespit edebiliyoruz. 11 Haziran 1862 tarihli mektubunda George B. Nutting, beş yıl yürüttüğü misyoner-

⁵⁶ 1829, Vermont (ABD) doğumlu David Hubbard Nutting, Amerikan Bord tarafından 1854'te Diyarbakır misyonuna görevlendirilmiş bir tabip misyonerdir. 1864'ten itibaren Urfa misyonuna görevlendirilmiştir. 1864-68 arası Urfa'da, 1868-1873 arası Halep'te, 1873'ten 1875'e kadar Antep misyonunda bir tabip misyoner olarak görev yapmıştır. 1916'da Vermont'ta ölmüştür. Bk. <http://www.dlir.org/archive/items/show/17314>, (03.03.2015).

⁵⁷ Anderson, cilt: II, s. 224.

⁵⁸ Anderson, cilt: II, s. 224.

⁵⁹ Anderson, cilt: II, s. 243.

lik faaliyetleri ile ilgili Urfa'daki küçük kiliseden, Protestan cemaatin enerjisinden ve dinamikliğinden bahsetmektedir.⁶⁰

Amerikalı misyonerlerin Urfa'daki faaliyetleri genellikle olumlu seyretmesine rağmen, 1870'lerde Urfa'da görev yapacak misyoner bulmakta zorluk çekildiği de ifade edilmiştir.⁶¹

1875 yılı yıllık faaliyet raporuna göre, ortalama Protestan cemaatin üye sayısı 320'dir. Urfa'daki Amerikalı misyonerlere ait okullarda ise 120 öğrenci bulunmaktadır. Süryanilerden de 65 kişinin Protestanlığa geçtiği ve kilise ayinine katıldığı rapor edilmiştir. Bu durum protestanlığın Süryaniler arasında da yayıldığını göstermektedir. Bir dış istasyon olarak faaliyette olan Urfa'ya bağlı Ermenilerin yaşadığı Germüş köyünde Protestan misyonunun çalışmasının ise hiç tatmin edici olmadığı rapor edilmiştir.⁶² Bundan da köylü Gregoryen Ermenilerin şehirde yaşayanlar kadar protestanlığın propagandasına kanmadıkları anlaşılmaktadır.

ABD'li misyonerler, faaliyetleriyle çok sayıda müessesenin kuruluşuna vesile olmuşlar ve bölgedeki Ermeniler başta olmak üzere, Urfa toplumuna hizmet götürmüşlerdir. Urfa'da faaliyetleriyle en tanınmış Amerikan Bord misyoneri ABD'li bayan Corinna Shattuck'tur (1848-1910).⁶³

O, 1873'te Amerikan Bord tarafından Osmanlı topraklarına gönderildikten itibaren "Merkezi Türkiye Misyonu" faaliyet sahası olan Adana, Maraş ve Antep'te çeşitli faaliyetlerde bulunmuşsa da özellikle Urfa'da 1892'den⁶⁴ itibaren okullar, yetimhaneler, sanat mektepleri, el işi atölyeleri gibi müesseselerin kuruluşuna öncülük etmesiyle ABD ve İngiltere'de tanınmıştır. Gayretli ve fedakâr bir misyoner olarak tanınan Shattuck,

⁶⁰ *The Missionary Herald*, Boston: Press of T. R. Marvin, 1862, cilt: LVIII, s. 247.

⁶¹ *The Missionary Herald*, Cambridge: Riverside Press, 1870, cilt: LXVI, s. 404.

⁶² *Annual Report of the American Board of Commissioners of Foreign Missions*, (3-6 Ekim 1871), Boston: Riverside Press, 1871, s. 26

⁶³ ABD'nin Kentucky kentinde doğan Shattuck, erken yaşlarda yetim kalmıştı. Massachusetts'de eğitimini tamamladıktan sonra 25 yaşında iken Amerikan Bord misyoner teşkilatının görevlendirmesiyle Türkiye'ye geldi. 1883'e kadar Antep'te kızlara seminerler veren Shattuck, daha sonra 1892'ye kadar Maraş Kızlar Kolejinde hizmet verdi. 1892'den itibaren Urfa misyonunda görevlendirilen Shattuck, 1910 yılına kadar Urfa'da sosyal, kültürel, dinî ve iktisadî alanların tümünde daha da organizeli bir şekilde kurduğu müesseselerle faaliyetlerinden söz ettirdi. (Gerald H. Enderson, *Biographical Dictionary of Christian Missions*, Cambridge: Eerdmans Publishing Company, 1999, s. 614.)

⁶⁴ Kieser, s. 284.

Protestanlığı yaymaya çalışmanın yanı sıra Urfa'lı Ermenilerin kültürel, sosyal ve ekonomik yönden gelişmelerine de destek olmuştur. Kadınların el işi ürünlerinin ABD ve İngiltere pazarlarında satılmasına vesile olmuş ve onlara maddi imkanlar sağlamıştır. 1910 yılında ölünceye kadar misyonerlik adına faaliyetlerini devam ettirmiştir.⁶⁵

Amerikalılar, her ne kadar Urfa'ya Avrupalılar'dan daha geç gelmiş olsalar da Urfa'da faaliyetlerde bulunmaya ve yerleşmeye kararlıdır. 11 Aralık 1874 (2 Zilkade 1291) tarihli bir şer'iyye sicil belgesi bunun ispatı niteliğindedir. Bu belgeye göre, Amerikalı Tabip David veledi Tysilo, Yusuf Paşa mahallesinde Protestan tabip Kevork'a ait bir evi 7.500 kuruşa satın alarak Urfa'ya yerleşmiştir.⁶⁶ Bu belgeden hareketle Protestan misyonerlerin Urfa'ya yerleşmeye çalıştığını, 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde artık yerleşenlerin birbirlerine ev satabilecek derecede şehre alıştığını, Protestanların Urfa'ya yerleşmeleriyle şehirde ekonomik açıdan da bir hareketlilik olduğunu tahmin edebiliyoruz.

1880'li yıllara gelindiğinde Urfa şehrinde aslen Ermeni olan 1.000 kişi, şehre yakın olan Germüş köyünde ise Ermeni asıllı 100 kişi Protestanlığı kabul etmiş durumdadır. Protestan nüfusun artışına paralel olarak dışardan gelen yabancı misyonerler de şehre yerleşmeye devam etmektedirler.⁶⁷

Misyonerlerin 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ülkesinin her tarafında olduğu gibi Urfa'da da çoğalmasında Osmanlı Devleti'ni birtakım tedbirler almaya mecbur etmiştir. 13 Zilkâde 1302 (24 Ağustos 1885) tarihli bir fermânda, şehre dışarıdan gelen kimselerin, ismi, baba ismi, şöhreti, doğum tarihi, nerede yaşadığı, mesleği, hangi tarihten itibaren nereden geldiği, elindeki resmî evrakın çeşidi, tâbiyetinin ne olduğu, tâbiyetini iddia ettiği memleketin gerçekten vatandaşı olup olmadığı gibi hususların tesbit edilmesine özen gösterilmesi istenmiştir.⁶⁸

⁶⁵ Enderson, s. 614.

⁶⁶ 213 nolu UŞS, s. 238, b. no: 357.

⁶⁷ Kieser, s. 284.

⁶⁸ 221 nolu UŞS, s. 80, b. no: 507.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

C. I. Dünya Savaşı Öncesi Amerikan Bord'un Urfa'daki Ermenileri Teşkilatlandırma Faaliyetleri

19. yüzyılın sonlarına doğru Urfa'ya yerleşmeye devam eden Amerikalı misyonerler, azınlıklar üzerinde çalışmaya devam ederken, en çok Ermenileri etkilemişlerdir. Misyonerler, çeşitli sosyal ve dinî hizmetler sunma görüntüsü altında azınlıkları merkezî idareye karşı kışkırtmışlardır.

Batılı devletlerin bölgedeki konsoloslukları da misyoner teşkilatları gibi çalışmışlardır. Özellikle Fransa, misyonerlik faaliyetlerini konsoloslukları ile yürütmüştür. Eyalet merkezi Halep'te 13 Batılı devletin konsolosluklarının yer alması, Urfa'da ise 1883 yılında açılan Fransa konsololuğunun mevcudiyeti bu yönüyle anlamlıdır.⁶⁹ Urfa'nın İngilizler, sonra da Fransızlar tarafından işgal edilmesinde, Ermeni terör çetelerinin oluşumunda, isyan, zulüm, ihanet ve kışkırtmaların meydana gelmesinde bu konsoloslukların etkisi büyük olmuştur.

Misyonerlerin açtığı okullarda modern bir eğitimin yanısıra ırkî ve dinî yönden ayrılıkçı fikirlerin aşılması, Batılı devletlerle Rusya'nın Ermenilere güvence olması 1895⁷⁰ ve 1915⁷¹ yıllarında Ermeni isyanlarının meydana gelmesinde önemli rol oynamıştır.

⁶⁹ Haleb vilayetinde Avusturya- Macaristan, Hollanda, İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Almanya, İran, İspanya, Portekiz, Amerika, İsveç ve Yunan devletleri konsoloslukları Haleb'de bulunmaktadır. Urfa'da ise Fransa ve İran devletlerinin konsoloslukları mevcuttur. (Bk. *Salname-i Vilayet-i Haleb* (1307/1900), s. 112.) "Bir diplomat ve bir tercüman ile Urfa'da temsil edilen Fransa, açtığı konsoloslukta diplomat Mösyö Erman Martin ile tercümanı Hoca Abud Ganime görev yapmaktadırlar." *Salname-i Vilayet-i Haleb* (1300/1883), s. 111; *Salname-i Vilayet-i Haleb* (1307/1900), s. 112.

⁷⁰ "Haleb Vilayeti Polis Komiserliğinden alınan 17 Teşrin-i Evvel 1311 (29 Ekim 1895) tarihli bir telgrafta; Urfa'da Ermenilerin çarşıya hücumları üzerine askerlerin karşılık verdiği, bunun üzerine Ermenilerin silah kullanarak bazı müslümanları katlettiği, buna karşılık müslüman halkın da Ermenilere ait bazı dükkânları yağmaladığı ifade edilmektedir. Şehirde meydana gelen bu Ermeni isyanını bastırmak için redifler (yedek askerler) silah altına alınarak daha fazla kan dökülmesinin önüne geçildiği, yağmalanarak dükkânlardan alınan malların ise sahiplerine teslim edildiği, bilgilerine yer verilmiştir. (Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, 99, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1994)

⁷¹ 6-19 Ağustos 1915'te Urfa'da Ermeniler, Rusların teşviki ve komitacı Ermenilerin telkin etmesi ile isyan etmişlerdir. İsyanda başarılı olmak için kendilerine aylarca yetecek erzak depolamışlardır. Urfa'da asker azlığı sebebiyle Ermeniler, müslüman halka hücum ederek çok sayıda müslümanı öldürmüşlerdir. Devletin asker takviyesi sonucunda devlete bağlı Ermenilerin, şehri terketmeleri istenmişse de tek bir Ermeni bile

İsyanlar sonucunda oluşan olumsuz tablolara rağmen yetişmiş eleman, siyasî güç ve yaptırım açısından Osmanlı Devleti üzerinde etkisi olan devletlerin de desteğiyle misyonerler, özellikle Amerikan Bord'un Urfa'da kurduğu kurumlar Ermenilere yönelik destekleyici faaliyetlerde bulunmuşlardır. Urfa misyonu temsilcisi bayan Corinna Shattuck'un yetim kalan çocuklara yetimhane ve dul kalan kadınlara da dul kadınlar evi açarak onlara verdiği destek Amerikan Bord'un faaliyetleri arasında önemli yer tutmaktadır.⁷²

Osmanlı Devleti'nin Kasım 1914'te savaşa girmesi, beraberinde tüm itilaf devletleri misyonerlerinin kademeli olarak sınır dışı edilmesini getirmiştir.⁷³ Bu kademeli sınır dışı edilme süreci Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar devam etmiştir.

Genel durum böyle olmasına rağmen 1915 Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında Urfa'da meydana gelen isyan neticesinde tehcire tabi tutulan Ermenilere misyonerler, Müslümanlar ve Süryaniler yardım etmişlerdir.⁷⁴

İtilaf devletlerine mensup misyonerlerin Anadolu'dan ayrılma süreci devam ederken, Urfa'da kalmaya devam eden misyonerlerin özellikle de Alman misyonerlerin, Ermenilerin tehcire tabi tutulduğu 1915 yılında çeşitli vesilelerle tedhiş hareketlerine karışmamış ve çeşitli hizmetleri görülen bazı Ermenilerin tehcirden muaf tutulmalarına vesile olmuşlardır. Dâhiliye nezaretinden Urfa Mutasarrıflığına gönderilen 13 Kasım 1915 (31 Teşrinievvel 1331) tarihli yazılı bir talimat benzer konudadır. Bu talimata göre, Urfa'da bulunan Alman halı ve dokuma fabrikalarının üretiminin sekteye uğramaması için buralarda çalışan Ermenilerin tehcire tabi tutulmaması istenmiştir.⁷⁵ Misyoner okullarında ve yetimhanelerde çalışan bazı Ermeniler de tehcirden muaf tutulmuşlardır. Bu cümleden

şehri terketmemiştir. Bunun üzerine barikat kuran Ermenilere ateş açılmış ve barikatlar tahrip edilmiştir. Ermenilerin isyanına Rusya, İngiltere, Fransa konsoloslukları ile Amerikalı misyonerler destek vermişlerdir. (bk. Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul: İşbankası Yay., 2000, s. 90.)

⁷² Ina Verrill, "Industrial Work in Oorfa" *Mission Studies: Woman's Work in Foreign Lands*, cilt: XXXIII-XXXIV, s. 151, South Carolina: Nabu Press, 2012.

⁷³ Kieser, s. 530.

⁷⁴ Kieser, s. 554.

⁷⁵ BOA. DH. ŞFR, 57/412; Salih Özkan, "Tehcir Harici Tutulan Ermeniler", *Perspectives on Ottoman Studies: Papers From the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies*, Londra: Transaction Publishers, 2010, s. 199.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

olmak üzere Alman elçiliğince Osmanlı Devleti nezdine yazılan 23 Ekim 1915 (10 Teşrinievvel 1331) tarihli yazıda, Urfa'da bulunan Alman yetimhanesinde ve Alman hastanesinde çalışan ve isimleri mahalli yöneticiler tarafından bilinen Ermenilerin yerlerinde kalmalarına müsaade edilmesi talep edilmiştir.⁷⁶ Osmanlı Devleti ile Almanya'nın I. Dünya savaşında müttefik olması, taleplerin olumlu karşılanmasına ve yerlerinde bırakılmalarında sakınca görülmeyenlerin tehcir dışı bırakılmalarına vesile olmuştur.

D. Amerikan Bord Misyonerleri ile Fransız İşgal Kuvvetlerinin Dayanışması

Amerikalı misyonerler, Fransız kuvvetlerinin Ekim 1919'da Urfa'yı işgal etmesini sevinçle karşılamışlar, onlara destek olmuşlardır. Amerikan Bord misyon yetkilisi Amerikan misyonerlerinin kurduğu yetimhanenin müdürü Mary Caroline Holmes, Fransız kuvvetlerine olan desteğini ve dostluğunu yetimhaneyi boşaltarak onlara koğuş yapmakla göstermiştir. Urfa Kuvay-ı Milliye komutanı Ali Saip Ursavaş, yetimhanede kalan yetimleri korumaya almayı teklif etmişse de, Holmes bu teklifi kabul etmeyip, Kuvay-ı Milliye'ye hakaret dolu ifadeler içeren mektuplar yazmıştır. Aynı mektuplarda Fransa ile ABD dostluğunu dile getirerek, onların kendilerini koruyacağına olan güvenini belirtmiştir.

Ali Saip Ursavaş, Urfa'nın Fransızlar tarafından işgal edildiği günler ile alakalı kaydettiği günlük savaş notlarında (9 Şubat 1920); Urfa'daki Amerikalı misyonerlerin işgalci Fransız kuvvetleriyle müttefik olduklarını, yerli halktan olan Ermenilerin Fransızlar tarafından silahlandırıldıklarını, Amerikan Bord misyonerlerince işletilen yetimhanenin Fransız askerleri için koğuşa çevrildiğini ve yetimhane müdürü Mary Caroline Holmes'in Urfa'nın yöneticilerine hakaret dolu mektuplar yazdığını dile getirmektedir.⁷⁷

Mary Caroline Holmes'in 19 Şubat 1920 tarihinde Ali Saib Ursavaş'a yazdığı bir mektup bu iddiaların ispatı niteliğindedir. Holmes, mektubunda şu satırlara yer vermektedir: "Siz, askerî eğitim ve öğretimden yoksun, öteye beriye etkisiz ateş eden maiyetinizle, en iyi savaş araç ve

⁷⁶ BOA. HR. SYS, 2881/13-1.

⁷⁷ Ali Saip Ursavaş, *Kilikya Dramı ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları*, (Yayına hazırlayan: Korgeneral Hüseyin Işık), Ankara: Genelkurmay Yayınları, 2000, s. 73.

gereçleriyle donatılmış ve Almanya'yı kendi sınırlarında yenmiş bir kuvvete zarar veremezsiniz. Fransa, Amerika'nın müttefikidir. Başka bir şey değildir. O, Amerikalıları kendi halkı gibi koruyacaktır."⁷⁸ diyerek Amerikalı misyonerlerin durduğu noktayı belirtmektedir. Amerikalı misyonerlerin düşünce dünyasına bir örnek teşkil eden Holmes, yetimhaneyi Fransız askerlerine koğuş yapmakla da zaten ne kadar bu işgalden memnun olduklarını göstermiş olmaktadır.

Urfa'da yaşayan Kapüsen Misyonuna mensup Katolik Fransız misyonerleri de, Fransız kuvvetlerinin Ekim 1919'da Urfa'ya girip işgal etmesini sevinçle karşılamışlardı. Fransızlar, Urfa'da kaldıkları sürece de bütün misyoner gruplarla irtibat halindeydiler ve onlarla dostane ilişkiler geliştirmişlerdi. Bu dostane ilişkiler şüphesizki sadece dışarıdan gelen gayrimüslim misyoner, diplomat vb. unsurlarla sınırlı değildi. Yerli gayrimüslim unsurlar olan Ermeniler ile Süryaniler de Fransız işgalinden memnuniyet duymaktaydılar, belki de tüm bu unsurlar Fransız işgaline çanak tutmuşlardı. Bütün bu unsurların haince tutumlarına rağmen, Fransız işgal gücüne karşı mücadele eden kuvayı milliyeye, "insanî ve gayet medenî hareket ederek kasabadaki bilimum gayrimüslim unsurları kemal-i ehemmiyetle muhafazaya" gayret göstermiştir.⁷⁹

E. Amerikalı Misyonerlerin Urfa'da Yürüttükleri Faaliyetler

Amerikalı misyonerler, Urfa'daki faaliyetlerini genellikle Ermenilere yönelik olarak gerçekleştirmişlerdir. Ermeniler kadar olmamakla beraber Süryaniler üzerinde de çalışma yürütmüşlerdir. Özellikle Ermeni isyanlarının yoğunlaştığı 1890'lardan itibaren Ermenilere yönelik ilgi giderek artmıştır. Amerikan Bord misyonerleri bir taraftan Gregoryyen (Doğu kilisesine mensup Ortodoks) Ermenileri Protestanlığa kazandırmaya çalışırken diğer yandan onları isyana teşvik etmişlerdir.

Özellikle halkının gözünde kahraman olup toplumda bozgunculuk çıkararak insanları katlederek ve yaralayarak toplumun huzurunu kaçıranları, Amerikan Bord misyonerleri korumuşlardır. Ermenileri dinî, kültürel, sosyal, ekonomik ve sağlık alanlarında destekleyerek hedeflerine ulaşmaya çalışmışlardır. Kurdukları müesseseleri yıkıcı hedeflerine ulaşmak için araç olarak kullanmışlardır. Misyonerlerin amaçlarına

⁷⁸ Uğur Yıldırım, *Türkiye'de Misyonerlik*, İstanbul: Otopsi Yay., 2005, s. 66.

⁷⁹ Hasan Açıanal, *Urfa Kurtuluş Mücadelesi Hatıratı*, Ankara: Şurkav Yay., 2001, s. 144.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

ulaşmak için başvurdukları başlıca araçlar; kitaplar, broşürler, okullar, yetimhaneler, kiliseler, yardım kuruluşları ve sağlık merkezleridir.⁸⁰

1. Kitap- Broşür Basım ve Dağıtım ile ilgili Faaliyetler

Amerikan Bord misyoneri gittikleri yerlerde ilk önce kendi matbaalarında bastırdıkları incilleri, dinî kitapları veya broşürleri dağıtarak insanlarla iletişim kurmaya, bölge insanının misyonere karşı tepki ve tavırlarını tespit etmeye çalışmışlardır. Şayet kitap dağıtım esnasında kendilerine karşı bir sempati görürlerse bu durum onların faaliyetlerini o çevrede arttırmalarına cesaret kazandırmış, aksi takdirde tedbirli hareket etmek zorunda kalmışlardır.

Anadolu topraklarına gelen ilk Amerikalı misyonerler de faaliyetlerini kitap dağıtım ile başlatmışlardır. İzmir'den önce Malta'ya uğrayarak misyona ait matbaadan aldıkları çok sayıda İncil'i ve dini içerikli kitabı İzmir'e getirerek dağıtmışlardır. Misyonerler gittikleri bölgelerde kurdukları matbaalarda başta dini eserler olmak üzere çeşitli konularda ve pek çok dilde gerekli olan eserleri yayınlamışlar ve halka dağıtmışlardır. Zamanla Antep'te de bir matbaa kurmuşlar ve kitaplarını orada bastırmışlardır. Antep'te misyonere ait matbaadan, Urfa'nın da içinde yer aldığı civar şehirlerde yaşayan Ermeniler'e çok sayıda kitap ve broşür gönderilmiş ve dağıtılmıştır.⁸¹

1844'te Urfa'nın yerlisi olan kunduracı Ermeni asıllı Giragos'un, Antep Misyonundan teslim aldığı Kitab-ı Mukaddes'leri Urfa halkına dağıtarak Amerikalı Protestanların Urfa'daki ilk faaliyetini gerçekleştirdiğine daha önce işaret etmiştik. Amerikan Bord'un kitap ve broşür dağıtımını, Urfa'daki faaliyetlerine paralel olarak hep devam etmiştir. Dağıtılan kitaplar, kadınların ve erkeklerin ev sohbetlerinde ve İncil okumalarında kullanılmıştır.⁸²

⁸⁰ Cilacı, s. 11.

⁸¹ Mehmet Ali Yıldırım, "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ayntab Kazasında Ermeni Milliyetçiliği ve Amerikalı Misyonerler", (EUSAS II, 22-24 Mayıs, Kayseri, 2008), *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Kayseri: Erciyes Üniv. Yay., 2009, cilt. III, s. 57.

⁸² Stone, s. 179; *The Missionary Herald*, Boston: Press of T. R. Marvin, 1856, cilt: LII, s. 113.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

2. Eğitim Alanındaki Faaliyetleri

Misyonerler, açtıkları eğitim kurumları vasıtasıyla toplum üzerinde etkili olmuşlardır. Bu eğitim kurumlarında Hıristiyanlık dini ile ilgili eğitim vermenin yanısıra, gayrimüslim halk arasında Amerikan, İngiliz ve benzeri Batı uluslarının siyasal amaçlarına paralel olarak etnik- ayrımcı bir anlayışın oluşup gelişmesine de gayret sarfetmişlerdir.⁸³

19. asrın ortalarından itibaren Urfa'da faaliyetlerini yoğunlaştıran Amerikalı Protestan misyonerler, hedeflerine aldıkları Süryanîleri ve Gregoryen Ermenileri eğitimle daha fazla etkilemeye çalışmışlardır.

Misyonerler kendi hedeflerine ulaşmak için eğitime önem vermişler ve öncelikle gittikleri yerlerde anaokuldan liseye kadar okullar açmışlardır. Ermeniler başta olmak üzere dindaşlarına destek olmak ve onların sempatisini kazanıp, onları Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmak, böylece Osmanlı'yı yıkmayı hızlandırmak maksadıyla eğitim kurumlarını kullanmışlardır. Misyonerlerin çalışmaları bir taraftan Ermenilere moral ve destek kaynağı olurken, diğer yandan onların Osmanlı Devleti'ne isyan etmelerine sebep olmuştur. Anadolu'da Ermeniler arasında gelişen "Ermenilik bilinci" büyük ölçüde misyonerler tarafından verilmiştir. Ermeniler, misyonerlerden dinledikleriyle, aldıkları eğitim ve gördükleri yardımla özellikle dil ve kültür sahasında milli bir alt yapı edinmişlerdir. Bu kazanım onlara siyasi sahada devlet ve vatan konularında bir bağımsızlık düşüncesi aşılamıştır. Dolayısıyla Ermeniler aldıkları eğitimle tebaası oldukları devlete ve ülkeye hizmet etmek yerine, devletine karşı gittikçe yabancılaşan düşmanca bir ruh hali içine girmişlerdir.⁸⁴

Amerikalı misyonerlerin kurdukları okulların maddî finansmanı, genellikle yerel Protestan birliklerine ödenen aidatlardan, Amerikan Bord'un katkılarında veya özel yurtdışı bağışlardan sağlanıyordu. Bazen de olağandışı hediyeler ve bölgede uygun fiyata satın alınan arsalar bu bağışlara ekleniyordu. Okulların işletilmesini yerli Hıristiyanların aidatları, okulların yardım kuruluşları veya Amerikan Bord'un yıllık para yardımları, ayrıca öğrenci ailelerinin maddi güçlerine göre basamaklandırılmış öğrenci ücretleri finanse ediyordu.⁸⁵

⁸³ Gündüz, s. 69.

⁸⁴ Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler arasında Amerikan Misyonerleri*, İstanbul: Yeditepe Yay., 2008, s. 166.

⁸⁵ Kieser, s. 102.

Çoğu Yeni İngiltere akademilerinde okuyarak iyi bir eğitim ile iyi yetişmiş olan Amerikalı misyonerler, açtıkları okullardaki programlara önemli katkılarda bulunmuşlardır. İngiltere'den eğitim açısından destek aldıkları gibi, finansman bakımından da destek alıyorlardı. 1854'te İngiltere'de kurulan "Turkish Missions Aid Society"⁸⁶ adlı yardım kuruluşu, aslında Amerikalılarla İngilizlerin Türkiye'de mevcut olan Evanjelik misyon faaliyetlerine yardım etme amacını gütmekte olan ortak bir yardım kuruluşu idi.⁸⁷

George B. Nutting gibi Urfa'da faaliyetlerde bulunan misyonerlerin verdiği raporlara göre, 1854'te Amerikalı misyonerlerin açtığı bir ilk okulda kız-erkek toplamı 12 öğrenci eğitim görmektedir.⁸⁸ 1861'de Amerikan Bord ilköğretim okulu sayısını üçe çıkarmıştır. Bu okullardan ikisi erkekler için, birisi kızlar içindir. Öğrencilerin 64'ü erkek, 30'u kız olmak üzere toplam 94 öğrenci mevcuttur. Bu öğrencilerden 36'sı Protestan olmayan ailelerin çocukları olup eğitim için herhangi bir ücret ödememektedirler.⁸⁹ George B. Nutting'in 1862 yılı raporuna göre ise, aynı okullarda 55 erkek, 21 kız öğrenci olmak üzere 76 öğrenci eğitim görmektedir. Bir önceki yıla nazaran öğrenci sayısında % 20 düşüş olmuştur. Bu durumun neden kaynaklandığına dair elimizde herhangi bir veri bulunmamaktadır. Urfa istasyonuna bağlı olan Siverek ve Adıyaman dış istasyonlarında da eğitimle ilgili gelişmelerin memnuniyet verici olduğu, eğitim masraflarının yerli hayırseverlerce karşılandığı ifade edilmiştir. Eğitim faaliyetlerinin çocuklarla sınırlı tutulmayıp yetişkinlere yönelik de devam ettiği vurgulanmıştır.⁹⁰

1880'de Urfa'da 315 öğrenci Protestan okullarına devam etmektedir. 1892'den itibaren Urfa'da eğitimin başında Corinna Shattuck vardır.⁹¹ 1894 yılında Amerikan Bord'un Urfa'da açtığı anaokulunda 200 çocuk eğitim görmektedir.⁹²

⁸⁶ "Türk Misyonlarına Yardım Kuruluşu" anlamına gelir.

⁸⁷ Anderson, cilt: II, s. 224.

⁸⁸ *Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston: Press of T. R. Marvin- Son, 1854, s. 92.

⁸⁹ Anderson, cilt: II, s. 224.

⁹⁰ *The Missionary Herald*, cilt: LVIII, s. 247.

⁹¹ Kieser, s. 284.

⁹² James Shepard Dennis, *Centennial Survey of Foreign Missions*, Londra: New York Printed, 1902, s. 118.

Aynı yıllarda Amerikan Bord, Urfa'da kızlar ve erkekler için ayrı ayrı olmak üzere iki aded lise açmıştır.⁹³ Erkek lisesinde 100 erkek eğitim görürken, aynı yıl kız lisesinde sayının 31 olduğu görülmektedir.⁹⁴

1895'te vuku bulan Ermeni isyanından sonra Amerikalı Misyonerler, Corinna Shattuck öncülüğünde ekonomik yönden Ermenilere destek olmak için Urfa'da sanayi mektebi ve sanat okulu da açmışlardır. Shattuck, körler için Osmanlı'da belki de bir ilke imza atarak "Urfa Körler Okulu"nu açarak (1902) onların da gönüllerini kazanmasını bilmiştir. Gerçekten Shattuck, Urfa'da yaptığı hizmetleriyle adından söz ettirmiş, ABD makamlarıyla yapmış olduğu yazışmalar ve dostlarıyla gerçekleştirdiği mektuplaşmalar Hıristiyan dünyasında Shattuck'un tanınmasına vesile olmuştur.⁹⁵

3. Sağlık Alanındaki Faaliyetler

Misyon teşkilatlarının en temel faaliyetlerinden biri sağlık hizmetleri olmuştur. Misyonerler, sağlık alanındaki hizmetleriyle halkın sempatisini kazanarak, faaliyetlerini sürdürme ortamı bulmuşlardır. Hıristiyan kaynaklarında Hz. İsa'nın, Filistin ve çevresindeki hastalarla, Urfa (Osrhoene) Kralı V. Abgar'ı ve benzeri cüzzam hastalarını iyileştirdiği ve bu yolla mucize göstererek insanları kendisine iman etmeye çağırdığı nakledilmiştir. Aynı şekilde Havarilerin de Hz. İsa'nın kendilerine cinleri kovma ve hastalıkları tedavi etme konusunda güç ve yetki verdiğine inandıkları, bu yolla Tanrı'nın egemenliğini duyurmaya çalıştıkları belirtilmektedir. Buna göre Hz. İsa ile başlayan ve havarilerle devam eden şifa dağıtma misyonu, sonraki dönemlerde gelenekselleşmiş ve misyonerler tarafından Hıristiyanlığın yayılması için bir yöntem olarak kullanılmıştır.⁹⁶

Bir süredir Doğu Türkiye Misyonunda görev yapan ve bölgede yaşamaya alışmış olan Dr. David H. Nutting 1857'de Merkez Türkiye Mis-

⁹³ Stone, s. 190.

⁹⁴ Dennis, s. 106.

⁹⁵ Verrill, cilt: XXXIII-XXXIV, s. 53.

⁹⁶ Abidin Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2013, cilt: II, sayı: 2, s. 186.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

yonuna transfer edilerek Urfa'ya görevlendirilmiş ve Urfa'da tıp misyonunun faaliyetlerini başlatmıştır.⁹⁷

Bununla birlikte Amerikan Bord'un sağlık misyonunun çok faal olmadığı, daha güçlü ve donanımlı olan Alman Şark Misyonu'ndan istifade ettiği görülmektedir. Alman sağlık kliniği, Amerikan yetimhanesindeki çocuklara tıbbi hizmet sağlıyordu. Belki de bu vesile ile American Board misyonu sorumlusu Leslie ile Alman doktor Künzler arasında bir dostluk ilişkisi gelişmişti. Alman ve Amerikalı misyonerlerin Protestanlık adına çalışmalar yapmaları ve aynı hedefe hizmet etmeleri sadece şahıslar bazında kalmayıp misyonlar arasında da dostluk ilişkilerini geliştirmişti.⁹⁸

Misyonerler, sağlık hizmetlerini yürütürken klinik ve hastane hizmetlerinin yanısıra onları tedavi etmek için özellikle de azınlıklara zaman zaman ilaç yardımında da bulunmuşlardır. Amerikan Board, 1916 yılında Türkiye'ye ilaç yardımı yapmıştır. Bu tarihte Antep'e 4.150 dolarlık ilaç yardımı yapılırken, Urfa'ya 880 dolarlık ilaç yardımı yapılmıştır. Bu ilaç yardımları sıkça gerçekleşmiştir. Birinci dünya savaşı sıralarında bu yardımlar daha fazladır.⁹⁹

4. Yetimhane Faaliyetleri

Urfa'daki 1895 Ermeni isyanından sonra Amerikalı misyoner Shattuck öncülüğünde Ermenilerin yetim çocuklarını barındırmak, onları bu vesile ile eğitmek için yetimhaneler açılmıştır.¹⁰⁰ Amerikalı misyonerler, biri kız çocukları, biri de erkek çocukları için olmak üzere iki adet yetimhane açmışlardır. Bu yetimhanelerde 56 kız, 137 erkek çocuk barınmakta idi. Kız çocuklarına ait olan yetimhaneye misyoner bir profesör olan bayan James Rendel Harris'in adı verilmiş ve onun İngiltere'deki arkadaşları tarafından finanse edilmiştir.¹⁰¹

Alman Protestan misyonerleri de Doktor Johannes Lepsius öncülüğünde kurulan "Deutsche Orient Mission" adlı yardım kuruluşu aracılığı ile Ermenilerin yetimlerine alakasız kalmayıp 1896 sonrası onlar için

⁹⁷ Anderson, cilt: II, s. 224.

⁹⁸ Kieser, s. 530.

⁹⁹ Kieser, s. 530.

¹⁰⁰ Kürkçüoğlu, s. 61.

¹⁰¹ Dennis, s. 106.

Urfa'da bir yetimhane kurmuşlardır.¹⁰² Bu yetimhane için tarihî Millet Hanı kullanılmıştır.¹⁰³

5. Kiliseler

Amerikalı misyonerler Urfa'daki faaliyetlerine Antep misyonu tabiplerinden Dr. Smith'in bir öğrencisi ile başlamışlardı. O, bu faaliyetler için kendi evini tahsis etmişti. Bu durum bize Amerikan Bord misyonerleri ve bunlara tabi olan Protestan halk için ilk etapta dinî ayin ve incil okumaları için bir evin kullanıldığını göstermektedir. Kilise ev olarak ifade edebileceğimiz bu evin 1849'da misyonerlik faaliyetlerine sahne olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁴

1854 yılı raporunda da Urfa'da İncil vaazlarının yapıldığı bir mekandan bahsedilmektedir. Bu kilise evde 17 kişilik bir Protestan cemaat ile başlayan cemaat yapılanmasının aynı sene içinde gerçekleşen katılımlarla 30'a ulaştığı kaydedilmiştir.¹⁰⁵

Gün geçtikçe Protestan görevlilerin faaliyetleri neticesinde cemaatin çoğalması bir kilise kurma ihtiyacını doğurmuştur. Beliren bu ihtiyaç sebebiyle Urfa'da bir tabip olarak misyonerlik yapan Dr. Pratt 1855 yılında Urfa'da bir kilise inşa etmiştir.¹⁰⁶ Bu kilisenin Urfa'da Amerikan Bord misyonerlerinin kurduğu ilk Protestan kilisesi olduğunu düşünüyoruz.

1861'de, mevcut kilisenin küçük ve cemaat sayısının az olmasına rağmen, üyelerin aktif ve çalışkan olmaları sebebiyle kilisenin genişletilmesinde fayda mülâhaza edilerek genişletilmiştir.¹⁰⁷ George B. Nutting 1862'deki raporunda Urfa'daki kilise cemaatine bir takım övgülerde bulunurken, Urfa'daki cemaatin oldukça hayırsever olduğundan da bahsetmektedir.¹⁰⁸

Yürütülen misyonerlik faaliyetlerine kanan insan sayısı az olsa da Amerikan Bord misyonerleri hiç ümitlerini yitirmemektedirler. İhtiyaç durumu hasıl olmadan kendilerini göstermek amacıyla da olsa ibadetha-

¹⁰² Mutlu, s. 105.

¹⁰³ Kürkcüoğlu, s. 61

¹⁰⁴ Stone, s. 59.

¹⁰⁵ *Annual Report of American Board...*, 1854, s. 92.

¹⁰⁶ Anderson, cilt: II, s. 224.

¹⁰⁷ Anderson, cilt: II, s. 224

¹⁰⁸ *The Missionary Herald*, Boston: Press of T. R. Marvin, cilt: LVIII, s. 247.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

nelerinin büyük olması yönünde daimî bir çaba içindedirler. Böyle bir anlayışla yürütülen faaliyetler sonucunda Urfa'da 1864 senesinde yeni bir şapel (küçük kilise) inşa edilmiştir.¹⁰⁹ Bu şapel, 1875 yılında Protestan cemaatine (yaklaşık 800 kişilik) yeterli gelmeyince genişletilmiştir.¹¹⁰ Sultan Abdulhamid döneminde ise Amerikalı misyonerlerce büyük bir kilise inşa edilmiştir.¹¹¹

6. İşletmeler

Azınlıkların, özellikle de Ermenilerin hamisi olarak kendilerini Anadolu topraklarına konumlandıran Amerikan Bord misyonerleri, Urfa'daki azınlıkları maddi ve manevî yönden rahata kavuşturmanın yollarını aramışlardır.

Onlar, Urfa'da Protestanlaştırdıkları Ermenilere maddi açıdan destek olmak için, fabrikalar, dokuma, iplik, boya, tabakhane, nakış ve dantel atölyeleri kurmuşlardır. Kurdukları işletmelerle Ermenilere iş alanları açan misyonerler, onların iktisadî hayatlarına katkıda bulunmuşlardır.¹¹² Bu manada 1912 yılında kurulan tekstil işletmesi, 2.600 kadın çalışanıyla 15.000 kişinin geçimini sağlayabiliyordu.¹¹³ Ermeni kadınların ellerinin maharetiyle ördükleri ürünler ise Bayan Shattuck sayesinde Amerika, İngiltere, Almanya ve İsviçre'de pazar imkânı bulmuştur. Bu gelişmeler Ermeni toplumunun maddi refahına vesile olmuştur.¹¹⁴

Sonuç

1810 yılında kuruluşu gerçekleşen ve tüm dünyaya Hıristiyanlığı yaymak maksadıyla yola çıkan "Amerikan Bord" misyoner teşkilatı, öncelikli hedef olarak "İncil'in Kutsal Toprakları" olarak nitelediği Anadolu topraklarını seçti. Hıristiyanlık tarihinde kutsal bir şehir olarak tanınan Urfa, Ermeni ve Süryani azınlıkların da yaşadığı bir şehir olması sebebiyle misyonerlerin ilgisi odağı olmuştur.

¹⁰⁹ *The Missionary Herald*, Boston: Press of T. R. Marvin, 1864, cilt: LX, s. 271.

¹¹⁰ *The Missionary Herald*, Cambridge: Riverside Press, 1875, cilt: LXXI, s. 171.

¹¹¹ Kieser, s. 528.

¹¹² Kürkçüoğlu, s. 61; Verrill, cilt: XXXIII-XXXIV, s. 53.

¹¹³ Kieser, s. 528.

¹¹⁴ Kieser, s. 292.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'yu misyon bölgelerine ayırarak Urfa'da da faaliyetlerini başlatan Amerikan Bord misyonerleri açtıkları okullarla, sağlık merkezleriyle, yardım kuruluşlarıyla özellikle Ermenilere yönelmişlerdir. 1895'te ve 1915'te Urfa'da vuku bulan Ermeni isyanlarında ve sonrasında misyonerler, Ermenilerin hamisi olmuşlar, onları kışkırtmışlar, isyan ettirmişler, mağdur olduklarında da feryadı kopararak Batılı devletlerden yardım istemişlerdir. Birinci Dünya savaşı sırasında misyonerlik faaliyetleri nispeten azalmıştır. 1920'lerden itibaren faaliyetlerini daha da canlandıran Amerikan Bord, 1924'te Türkiye'de kalıp Hristiyanlaştırma faaliyetlerine devam ettirme kararı almıştır. Cumhuriyetin kuruluşu (1923) ile karanlık bir döneme giren Amerikan Bord, 1961'den sonra faaliyetlerine hız kazandırmıştır. 1970'lerden sonra Şanlıurfa'da olmasa da Sağlık Eğitim Vakfı adıyla Türkiye'deki faaliyetlerine devam etmektedir.¹¹⁵

Misyonerlerin desiseleri ve sinsice kışkırtmaları sonucunda Osmanlı'da ve dolayısıyla Urfa'da baş gösteren Ermeni isyanlarından en büyük zararı Müslüman halk görürken, misyonerlerin piyonu olan Ermeniler ve diğer azınlıklar da azgınlık göstermeleri sebebiyle bölgeden çekilmek zorunda kalmışlardır.

Sonuçta, Batılı devletlerin hâkimiyet ve sömürme planları misyonerlerin çalışmalarının katkısıyla bir bir gerçekleşmiş, Osmanlı Devleti parçalanmış, uğruna çaba sarfettikleri İsrail Devleti misyonerlerin hamileri olan haçlı devletlerinin desteğiyle kurulmuş, fitne İslam toplumlarını sarmış, hiç durmadan akan kan, tefrika ve iç savaşlar Müslüman toplumların kaderi haline gelmiştir.

Kaynakça

- Açanal Hasan, *Urfa Kurtuluş Mücadelesi Hatıratı*, Ankara: Şurkav Yay., 2001.
- Anderson, Rufus, *Republication of the Gospel in Bible Lands- History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Boston: Congregational Publishing Society, 1872, cilt: I, II.
- Annual Report of the American Board of Comissioners for Foreign Missions*, (Hartford, Connecticut, Eylül 12-15, 1854), Boston: Press of T. R. Marvin- Son, 1854.
- Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, (8-11 Eylül 1857 Rhode Island), Boston: Press of T. R. Marvin- Son, 1857.

¹¹⁵ Tuba Arıcı Kozan, *Türkiye'de Misyonerlerin Hedef Kitleleri ve Faaliyetleri*, Ankara: İrfan Yay., 2010, s. 93.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

- Annual Report of the American Board fo Commissioners for Foreign Missions*, (Pennsylvania 5-8 Ekim 1869), Boston: Riverside Press, 1869.
- Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, (Massachusetts 3-6 Ekim 1871), Boston: Riverside Press, 1871.
- Arıcı Kozan, Tuba, *Türkiye’de Misyonerlerin Hedef Kitleleri ve Faaliyetleri*, Ankara Yay., 2010,
- Aydın, Mehmet, “Türkiye’ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 91-118, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Aydın, Mithat, *Bulgarlar ve Ermeniler arasında Amerikan Misyonerleri*, İstanbul: Yeditepe Yay., 2008.
- Bağçeci, Yahya, “Osmanlı Devleti’nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler”, *Turkish Studies*, Ankara 2008, cilt: III, sayı: 7, s. 707-732.
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), DH (Dâhiliye Nezareti), ŞFR (Şifre Kalemî), 57/412.
- BOA. HR (Hariciye Nezareti). SYS (Siyasî Kısım), 2881/13-1.
- Chopourian, Giragos H., *The Armenian Evangelical Reformation Causes and Effects*, New York: Armenian Missionary Ass. Publishing, 1972.
- Cilacı, Osman, *Hristiyanlık Propagandası ve Misyoner Faaliyetleri*, DİB yayınları, Ankara 1982,
- Demirel, Muammer, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)- British Documents on Armenians*, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002.
- Dennis, James Shepard, *Centennial Survey of Foreign Missions*, Londra: New York Printed, 1902.
- Dorothy Birge Keller v.dğr., “American Board Schools in Turkey”, *The Role of the American Board in the World, Bicentennial Reflections on the Organization’s Missionary Work 1810-2010*, Oregon: Wipf- Stock Press, 2012, s. 49-73.
- Dressler, Markus, *Writing Religion- The Making of Turkish Alevi İslam*, New York: Oxford University Press, 2013.
- Duffield, George, “Rev. Azariah Smith, M.D.”, *American Missionary Memorial, Including Biographical and Historical Sketches*, edit. H. W. Pierson, New Jersey: Gorgias Press, 2006, s. 314-328.
- Enderson, Gerald H., *Biographical Dictionary of Christian Missions*, Cambridge: Eerdmans Publishing Company, 1999.
- Erdem, Mustafa, “Türkiye’de Azınlıklara Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 255-272.
- Fleming, Don, *Bible Lands Then and Now*, Singapur: Armour Publishing, 2003.
- Gündüz, Şinasi, *Misyonerlik*, Ankara: DİB Yay., 2005.
- Hamlin, Cyrus, *Türkler Arasında*, çev. Ayşe Aksu, İstanbul: Dergah Yay., 2011.
- Harman, Ömer Faruk, “Genel Olarak Misyonerlik”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s. 25-35.
- <http://www.dlir.org/archive/items/show/17314> (03.03.2015)
- Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1994.
- Işiltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, (Başlangıçtan h. 210 = m. 825’e kadar), İstanbul: İst. Üniv. Ed. Fak. Yay., 1960.
- Kahraman, Ahmet, *Dinler ve Misyonerler*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009,
- Katar, Mehmet, *Dinler Tarihi*, Eskişehir: Anadolu Üniv. Yay., 2005
- Kazıcı, Ziya, *Müslüman – Hristiyan İlişkileri Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yay., 2011.

- Keller, Dorothy Birge v.dğr., "American Board Schools in Turkey", *The Role of the American Board in the World, Bicentennial Reflections on the Organization's Missionary Work 1810-2010*, Edit. Clifford Putney v.dğr., Oregon: Wipf- Stock Press, 2012, s. 49-74.
- Kieser, Hans Lukas, *Iskalanmış Barış*, çev. Atilla Dirim, İstanbul: İletişim Yay., 2013.
- Kürkcüoğlu, Cihat, "Urfa'da ilk misyonerler ve küçük bir klinikten Urfa misyoner (İsviçre) hastanesi'nin doğuş öyküsü", *Uygarlığın Doğduğu Şehir Şanlıurfa*, Ankara 2002, s. 59-74.
- Kutsal Kitap*, İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi Yay., 2001.
- Kuzgun, Şaban, "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu", *E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1983, sayı: 1, s. 59-82.
- Mahiroğulları, Adnan, "XIX. Yüzyılda Sivas ve Yöresinde Misyonerlik Faaliyetleri", *Türk Yurdu*, (1999 Aralık- 2000 Ocak), sayı: 148-149, s. 526-538, Ankara: Türk Ocakları Yay., 2000.
- Özkan, Salih, "Tehcir Harici Tutulan Ermeniler", *Perspectives on Ottoman Studies: Papers From the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies*, Londra: Transaction Publishers, 2010, s. 189-207.
- Report of the American Home Missionary Society* (Twenty Ninth Report- 9 May 1855), New York: Baker – Godwin Co. Printers, 1855.
- Salname-i Vilayet-i Haleb* (1284/1867); *Salname-i Vilayet-i Haleb* (1293/1876)
- Salname-i Vilayeti Haleb* (1305/1888); *Salname-i Vilayet-i Haleb* (1307/ 1889-1890)
- Salname-i Vilayet-i Haleb*, (1313/1895-1896); *Salname-i Vilayet-i Haleb*, (1326/1908)
- Sarıkavak, Kazım, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara: TDV Yay., 1997.
- Segal, Judah Benzion, *Edessa: The Blessed City*, New Jersey: Gorgias Press, 2005.
- Showalter, Douglas K., "The 1810 Formation of the American Board of Commissioners for Foreign Missions" *The Role of the American Board in the World, Bicentennial Reflections on the Organization's Missionary Work 1810-2010*, edit., Clifford Putney v.dğr., Oregon: Wipf and Stock Publishers, 2012, s. 1-10.
- Sonyel, Salahi R., "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğunun Gayrimüslim Uyrıkları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara 31 Ekim- 3 Kasım 1989), Ankara: TTK Yay., 1994, s. 347-361.
- Stone, Frank A., *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi: Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*, (Türkçesi: Ayşe Aksu), İstanbul: Dergah Yay., 2011.
- Taş, Yasin, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, (Doktora Tezi), M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul 2013.
- Taşpınar, İsmail, "Sam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yay., 2009, XXXVI, 60-61,, *Hacı Abdullah Petrici'nin Hıristiyanlık Eleştirisi*, İstanbul: İnsan Yay., 2008.
- Temizer, Abidin, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, cilt. II, sayı: 2, s. 169-204, İstanbul 2013.
- The Missionary Herald*, Boston: Press of T. R. Marvin, 1854, cilt: L.
- The Missionary Herald*, Boston: Press of T. R. Marvin, 1856, cilt: LII.
- The Missionary Herald*, Boston: Press of T. R. Marvin, 1862, cilt: LVIII,
- The Missionary Herald*, Boston: Press of T. R. Marvin, 1864, cilt: LX.
- The Missionary Herald*, Cambridge: Riverside Press, 1870, cilt: LXVI.
- The Missionary Herald*, Cambridge: Riverside Press, 1875, cilt: LXXI.
- Turan, Süleyman, *Misyoloji: Hıristiyan Misyon Bilimi*, Ankara: Sarkaç Yay., 2011.
- Ursavaş, Ali Saip, *Kilikya Dramı ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları*, (Yayına Hazırlayan: Korgeneral Hüseyin Işık), Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yay., 2000.
- UŞS (Urfa Şer'iyeye Sicili), *205 nolu Defter*, s. 16, b. no: 23; s. 17, b. no: 24; s. 17, b. no: 25.
- Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

UŞS, 213 nolu Defter, s. 238, b. no: 357.

UŞS, 221 nolu Defter, s. 80, b. no: 507.

Verrill, Ina "Industrial Work in Oorfa" *Mission Studies: Woman's Work in Foreign Lands*, Nabu Press: South Carolina 2012. Cilt: XXXIII-XXXIV, s. 151-159, South Carolina: Nabu Press, 2012.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Talat Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul: İşbankası Yay., 2000,

Yıldırım, Mehmet Ali, "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ayntab Kazasında Ermeni Milliyetçiliği ve Amerikalı Misyonerler", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Kayseri: Erciyes Üniv. Yay., 2009, cilt: III, s. 51-63.

Yıldırım, Uğur, *Türkiye'de Misyonerlik*, İstanbul: Otopsi Yay., 2005, s. 66.

Yıldız, Özgür, *Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay., 2009,

Yücel, İdris, *Kendi Belgeleri Işığında American Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniv. Sosyal Bil. Ens., Kayseri 2005.